

Dragoljub Todorović

set godina. U šestom poglavlju je esej o Mirku Kovaču i njegovom delu. To je esej čitaoca koji voli Kovačevo delo i koji dobro poznaje knjige i tekstove ovog odličnog autora. Eseji u sedmom poglavlju ocenjuju kulturno-književnu situaciju u Srbiji i daju nam njenu sliku.

Možda se može reći da je malo prejak taj istorijski naslov knjige i pominjanje termina *termidor* pa time i asocijacija na Francusku revoluciju, na krvavo vreme ubijanja i giljotiniranja, na Robespjera i njegove sledbenike, ali pisac to ublažava podnaslovom *Mali lični brevijar*, te ovim naslovom kao da ističe tragičnost i brutalnost godina o kojima piše. No, treba reći i da je sam naslov ove Todorovićeve knjige takođe i asocijacija na knjigu sličnog naslova, delo komunista pre 2. svetskog rata, potom ex-komunista Živojina Pavlovića, koji je pisao o staljinističkom termidoru, zločinima i represiji. a zato je od strane komunista i likvidiran. Inače, ova knjiga Dragoljuba Todorovića zaslužuje da doživi mnogo veći novinski i medijski prijem u Srbiji, a ne da bude prećutana kao što se dešava. Ona zaslužuje da doživi veliki medijski prijem jer lucidno i istinito iznosi bitne pravne, istorijske stvari i fakte o zemlji u kojoj je objavljena a tu govori i o njejoj kulturi. Tako moram da naglasim da neki budući istoričari, kulturnjaci i literate neće moći da to što piše u ovoj knjizi za-

obiđu ako zaista žele da budu objektivni, autentični, istinoljubivi kada u budućnosti eventualno budu govorili o vremenu o kome piše Todorović. A ako to budu zaobišli, biće oni koji iz konformizma, udvorištva i društvenih ambicija veličaju laži, propagandna ulepšavanja i falsifikate. Kao što to mnogi danas čine. Dakle, knjiga *Bilans srpskog termidora* je istinito, činjenično delo i pisano je razumljivim jezikom i direktno. Ova knjiga je i lično svedočanstvo o srpskoj savremenosti a time i dokument za neku buduću istoriju Srbije.

Milan Đorđević, 1954, Beograd, poznati je pjesnik, pripovjedač, esejist i prevodilac. Dobitnik više književnih nagrada, preveden na desetak jezika, godine 2011. izabrani stihovi trebaju mu izaći kod njemačkoga izdavača Hanser. U listopadu 2010. objavljena je knjiga *Oranges and Snow; Selected Poems* (prijevod Charles Simic, izdavač Princeton University Press). Osamdesetih godina prevodio glasovita – u onodobnoj Jugoslaviji veoma široko čitana – *Pisma srpskome prijatelju* Tarasa Kermaunera. U romanu *Ruševina* iz 1998. pojavljuje se časopis *Gordogan* iz prve serije, junak je arhitekt, učenik Bogdana Bogdanovića, piše recenzije za *Gordogan* i povremeno navraća u redakciju u Miha-novićevoj ulici. Milan Đorđević je prije nekoliko godina teško stradao u prometnoj nesreći (kao pješak), od tada u invalidskoj mirovini, srpska država dodijelila mu je – kao priznanje za njegov rad – tzv. *nacionalnu mirovinu*.

Dennettova kritika religije

Svoditi vjeru na znanje ili znanje na vjeru nasilno je – i to svodenje vodi u nasilje

Mile Babić

Daniel C. Dennett: *Kraj čarolije; Religija kao prirodna pojava*, prevela Marina Miladinov, Jesenski i Turk, Zagreb, 2009, 447 str., cijena 180 kn (naslov izvornika: *Breaking the Spell; Religion as a Natural Phenomenon*, Viking / Penguin, New York, 2006)

U predgovoru autor naglašava da se on prvenstveno obraća američkim čitateljima i da želi istražiti koliko se Amerika razlikuje od ostalih nacija Prvog svijeta po svojim stajalištima prema religiji. Knjiga nosi naslov *Kraj čarolije* i podnaslov *Religija kao prirodna pojava*. Autor religiju smatra čarolijom, jer “velike religijske ideje drže nas, ljudska bića, očaranima već tisućama godina” (str. 18). Dok su ljudi očarani, oni ne prihvaćaju racionalne argumente, racionalno znanje, i zato autor dokazuje da svaku religiju treba podvrgnuti znanstvenom pristupu, i to interdisciplinarnom znanstvenom pristupu. Iako razlikuje prirodne i duhovne znanosti, on se prvenstveno pouzda u argumente prirodnih znanosti, osobito u argumente biologije i svih bioloških znanosti.

Knjigu Daniel C. Dennett započinje usporedbom između crva koji živi kao parazit u mravu (koji napada mravlji mozak i koji upravlja mravljinim mozgom) i ideje koja živi kao parazit u čovjeku (koja napada ljudski mozak i koja upravlja ljudskim mozgom). To je, dakle, usporedba između parazitskog crva koji napada mravlji mozak i parazitske ideje koja napada ljudski mozak, tj. ljudski um. Kao što mrav sve čini u korist svoga parazita, u korist crva koji se zove jetreni metilj, tako i čovjek sve

čini u korist parazitske ideje koja se nastanila u njegovu umu. Zbog svojih parazita mravi i druge životinje “ponašaju se nelogično pa čak i samoubilački, čineći sve u korist svoga gosta, a ne domaćina” (str. 16). Tako “ljudska bića ostavljaju po strani svoje osobne interese, zdravlje [...] i posvećuju čitav život promicanju interesa neke ideje što se nastanila u njihovim mozgovima” (str. 16). U velikim religijama ljudi stavljaju svoj život na kocku radi ideje, spremni su umrijeti za svoju ideju. Mnogi svjetovni humanisti dali su svoje živote za ideje demokracije, pravde i istine. Dennett naglašava da “postoje mnoge ideje za koje vrijedi umrijeti” (str. 16). On prema tome želi provjeriti jesu li religiozne ideje one za koje vrijedi umrijeti. S tim se, naravno, slažemo. Ali prigovor koji upućujem ovoj početnoj usporedbi navedenoj u njegovoj knjizi vrijedi i za cijelu knjigu, a on glasi: trebalo bi uvažavati više, nego što to Dennett čini, razliku između prirodnoznanstvene razine dokazivanja i filozofske razine dokazivanja. Razlika između prirodne znanosti i filozofije ostaje neukidiva. Dostavno je podsjetiti na Ludwiga Wittgensteina koji je rekao na kraju svoga *Traktata*: “Ako je odgovoreno na sva moguća znanstvena pitanja, naši životni problemi još uopće nisu dodirnuti.” Tim životnim problemima bave se filozofija, religija i teologija. Danas, po mome sudu, vodeći svjetski filozof Charles Taylor u svojoj knjizi *Sekularno doba* (*A Secular Age*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts i London, 2007, str. 562) izričito tvrdi kako su argumenti Richarda Dawkinsa i Daniela Dennetta, koji iz moderne znanosti izvode dokaze za sveopći materijalizam, posve neuvjerljivi.

U poglavljima 1-7 autor govori o podrijetlu religije, zatim o religiji danas u poglavljima 8-10, i u 11. poglavlju o religiji u budućnosti. On predlaže sljedeću definiciju religija: religije su društveni sustavi čiji članovi ispovijedaju vjeru u neki natprirodni subjekt ili subjekte čiju suglasnost treba tražiti. Čini se da je poštovanje prema religijama rašireno zato što postoji osjećaj da su religiozni ljudi dobronamjerni, da pokušavaju voditi moralan život, da su is-

kreni u svojoj želji da ne čine zlo i što se žele otkupiti za svoje prijestupe.

Treba li razbiti čaroliju? Postoje dobre i loše čarolije. Je li život bez religije vrijedan življenja? Autor priznaje da u raspravi o religiji dolazimo do pitanja o najvišim vrijednostima, a na ta pitanja ne može odgovoriti nijedno egzaktno istraživanje. Na ta pitanja odgovor tražimo u strpljivoj raspravi, u procesu uzajamnog uvjeravanja i obrazovanja. Upravo zato što je religija previše važna autor tvrdi: “Krajnje je vrijeme da podvrgnemo religiju kao globalni fenomen izrazito temeljitom multidisciplinarnom istraživanju koje možemo poduzeti, tako što ćemo pozvati najbolje umove na planetu” (str. 26). Autor želi razbiti tabu koji zabranjuje znanstveno istraživanje religije. U tom smislu treba reći da autor ima pravo, jer kršćanska teologija govori o vjeri koja traži razumijevanje (*fides quaerens intellectum*), jer je po svojoj biti vjera (a religija treba služiti vjeri) upućena na razumijevanje. Zadaća je teologije da uspostavlja sklad između vjere i uma, religije i znanosti. Zagovaranje sukoba između vjere i uma, religije i znanosti, vodi u danas dobro poznati sukob dvaju fundamentalizama: u sukob između religijskog i sekularnog fundamentalizma. Fundamentalizmi vode u nasilje i ti se fundamentalizmi uzajamno proizvode i pojačavaju. Zajedničko je svim fundamentalizmima to da oni svode vjeru na znanje, i to na sigurno znanje, na nepogrešivo znanje, što je izvor netrpeljivosti i nasilja. Svesti vjeru na znanje je nasilje, ali također: sveći znanje na vjeru je nasilje. Dostavno je spomenuti kao potvrdu to da su i teizam i ateizam dva oblika vjere: teizam vjeruje da Bog postoji, ali to ne može dokazati, a ateizam vjeruje da Bog ne postoji, ali to također ne može dokazati. Neukidiva je, dakle, razlika između vjere i znanja i upravo ta razlika poziva vjeru i um na uzajamnu kritiku i dijalog.

Dennett želi religiju istražiti kao prirodni fenomen, a time želi reći kako je religija prirodna za razliku od natprirodnoga, “kako je ona ljudski fenomen sastavljen od događaja, organizama, predmeta,

struktura, uzoraka i slično, koji se redom ravnaju po zakonima fizike ili biologije i stoga ne uključuju čuda” (str. 36). Znanstveno istraživanje religija je potrebno jer ono treba oblikovati naše političke odluke. Autor istražuje najprije nastanak religije, zapravo otkriva evolucijske razloge za nastanak religije. Uvjeren je da raskoš religijskih praksi može objasniti strogim kategorijama evolucijske biologije. Pretpostavlja da su pučke religije nastale bez nekog svjesnog ili namjernog nacrt, baš kao što su nastali i jezici, u neovisnim procesima biološke i kulturne evolucije. Misli da se u korijenu ljudskog vjerovanja u bogove nalazi sklonost da se *svojstva subjekta* pripišu svemu složenome što se kreće. U pučkim religijama raste broj imaginarnih subjekata, ali tijekom rasta ljudske kulture pučke se religije preoblikuju u organizirane religije. Ljudi postaju upraviteljima ideja koje su u njih ušle i povezuju se u skupine. Povezivanje u skupine rezultat je evolucije i svjesne odluke. Upravljanje religijskim idejama stvara moćan fenomen: vjerovanje u vjerovanje, koje radikalno preoblikuje sadržaj temeljnih vjerovanja. Vjerovanje da je vjerovanje u Boga najvažnija stvar vodi pobožne ljude do toga da oni sami svoje vjerovanje čine neshvatljivim, tj. nepristupačnim umnom istraživanju, što je upravo dokaz kako vjerovanje u Boga treba istraživati znanstveno. Religije su sklone da obožavaju same sebe. Treba trijezno razmotriti je li religija dobra stvar i je li religija temelj moralnosti. Znanstveno će istraživanje pokazati koliko te tvrdnje stoje.

U završnom 11. poglavlju autor ističe da je potrebno daljnje istraživanje evolucijske povijesti religije i njezinih suvremenih fenomena. Cilj znanstvenog istraživanja religije jest osiguranje demokratskog društva od subverzija koje dolaze od onih koji demokraciju žele iskoristiti kao ljestve do teokracije, koji se, dakle, služe demokracijom da bi uveli sistem koji ukida demokraciju. Opasnost demokraciji dolazi od lijevog i desnog fundamentalizma, jer pripadnici jednog i drugog fundamentalizma ne prihvaćaju argumente ljudskog uma. Autor poziva nefanatične kršćane i

nefanatične muslimane da očiste svoje vlastite religije od fanatizma. Poziva na otvoreno i temeljito znanstveno istraživanje vjerskih uvjerenja. Samo obrazovani ljudi diljem svijeta mogu donositi prave odluke, “neznanje nije sramotno, a *nametanje neznanja jest*” (str. 332).

Autor ima dobre nakane koje treba pozdraviti. On želi demokratsko društvo ne samo sačuvati od lijevih i desnih subverzija, nego i proširiti i produbiti ljudske slobode u demokratskom društvu. Iako se bori protiv predrasuda i protiv nametanja neznanja, on je sam u svom istraživanju sklon prihvatiti neke dogmatske sheme koje nisu – kako sam priznaje – dokazane. Postoje dvije dogmatske sheme o nastanku i razvoju religije. Prva shema tvrdi da kod religija postoji razvoj od nesavršenog prema savršenom, da se na početku razvoja nalaze nesavršeni oblici religije, a na kraju razvoja savršeni oblici religije. Tu shemu nazivamo teorijom evolucije. Druga shema tvrdi da se sve religije razvijaju (zapravo deformiraju) od savršenog oblika prema nesavršenom, što nazivamo teorijom deformacije ili degeneracije. Strogo povijesno istraživanje religija pokazuje da u svakom povijesnom razdoblju nalazimo i nesavršene i savršene oblike religija, što znači da ni jedna ni druga shema nisu znanstveno potvrđene.

Autor je sklon da se prvenstveno pozudaje u znanje prirodnih znanosti, ali ne i u znanje duhovnih znanosti. Razliku između prirodnih i duhovnih znanosti razjasnio je Hans-Georg Gadamer u svojoj knjizi *Istina i metoda*. Kada bismo mogli – oslanjajući se samo na prirodne znanosti – religiju potpuno objasniti, onda bismo vjeru (a bit religije je vjera i religija je tu da služi vjeri) pretvorili u egzaktno znanje. Na taj način bismo ukinuli vjeru, jer bismo je sveli na egzaktno znanje. Tako bismo upali u apsolutizaciju egzaktnog znanja, što također vodi u nasilje. Svoditi vjeru na znanje ili znanje na vjeru nasilno je, i to svodjenje vodi u nasilje. Vjera i znanje su upućeni jedno na drugo, upućeni su na uzajamni dijalog i na uzajamnu korekciju, što vodi skladnom razvoju vjere i znanja.

Religiozni fundamentalizam i sekularni fundamentalizam zapravo su dva oblika dogmatiziranog znanja. Religiozni fundamentalizam najbolje se liječi autentičnom religioznošću i autentičnom religijom, a sekularni fundamentalizam najbolje se liječi kritičkim mišljenjem. Svi oblici vjere i znanja moraju se podložiti kritičkoj prosudbi. Hegel bi rekao da svaka neposrednost (vjera) mora biti posredovana znanjem, ali – unatoč Hegelu i Dennettu – treba reći da vjera ne može biti potpuno posredovana, jer potpuna posredovanost pretvara vjeru u znanje i time čini nasilje nad vjerom i znanjem.

Mile Babić, 1947, redovni profesor i dekan Franjevačke teologije u Sarajevu, doktor teologije i doktor filozofije, stručnjak za Teodoretu Cirskog, Nikolu Kuzanskoga, Ivana Dunsu Skotusa i Hegela. Doktorirao teologiju u Njemačkoj, nedavno i filozofiju u Sarajevu (Hegel kod Abdulaha Šarčevića). Glavni urednik časopisa *Jukić*, potkraj godine objavio knjigu *Hegelova filozofija prava; Država i religija u Hegelovoj "Filozofiji prava"* (IKD University Press Sarajevo – IK Magistrat Sarajevo – Filozofska istraživanja Zagreb, Sarajevo-Zagreb, 2010).

Struka kao okvir za domoljublje

Devetnaestostoljetni romantično-pasastički ugođaji još uvijek nadahnjuju južnoslavenske etnohistoriografije

Ladislav Tadić

Milorad Ekmečić:
Dugo kretanje između klanja i oranja; Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992), Zavod za udžbenike, Beograd 2008, 616 str. (Biblioteka IASION, knjiga 15; drugo, dopunjeno izdanje)

Jure Krišto: *Riječ je o Bosni*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2008, 470 str.

Čudnovat naslov ove knjige je pozajmljen iz ocene dugog hoda srpske istorije koju je 1919. napisao književnik Ivo Andrić” (str. 1). Rečenica kojom se započinje knjiga, postavljena da figuri- ra na početku uvoda kao objašnjenje naslova prilično neobična za djelo ove vrste, upućuje pomna čitatelja na zauzimanje stava nepovjerljivosti: tkogod je pročitao Andrićeva sabrana djela zna da se ni u jed- nu njegovu velikom djelu, u romanima, u pripovijetkama, u esejistici ili u lirici ne nalazi “ocena dugog hoda srpske istorije” koju je Milorad Ekmečić iskoristio da svo- ju knjigu o novovjekovnoj historiji Srba naslovi *Dugo kretanje između klanja i oranja*. Bude li se htio upustiti u istraživanje, čit- atelj se mora osloniti na jedinu ponuđe- nu informaciju: Andrić je rečenu ocjenu napisao 1919. godine. Uz njezinu pomoć – pod pretpostavkom da je Andrićeva ocje- na tada negdje objavljena, a ne samo “na- pisana”, kako autor obavješćuje svoga čit- atelja – ovo se malo istraživanje pretvara u dugo kretanje između Andrića i Ekme-